

1828-1829'da İnan ve Türk Kütüphanelerindeki Bazı Yazmaların St. Petersburg'a Nakli

Serdar Ođuzhan aycıođlu*

Giriş

İslam memleketlerinde çeşitli zaman dilimi içerisinde kaleme alınan yazma eserler, İslam dünyasının kültürel zenginliğini göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle İran'ın Erdebil şehrinde bulunan yazma eserler de bu kabildendir. XIV. yüzyılda Gazan Han ve Vezir Reşidüddin döneminde Erdebil, Azerbaycan'ın en gelişmiş bölgelerinden biriydi. Bu sırada Erdebil şehrinde Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin kurucusu olduğu tasavvufi yapı, bölgenin kültürel ve manevi hayatında önemli bir yer tutuyordu. Gazan Han ve veziri, Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin faaliyetlerini desteklemekten geri durmuyordu. Şeyh Safiyüddin'in 1334'te vefatının ardından defnedildiği yere türbesi inşa edildi, yanına da camii dikildi. Burası zamanla Şâfi mezhebine mensup olan Şeyh Safiyüddin'den dolayı bir Şii ziyaretgahı haline geldi. Safevi Devleti kurulduğunda ise türbe ve çevresine daha fazla önem vermeye başlandı.¹ Dergâha vakfedilenler arasında Azerbaycan'dan 40 köy, Erdebil'den 200 ev, dokuz hamam, sekiz kervansaray, bir kapalı çarşı ve 100 dükkân bulunuyordu.² Bununla birlikte dergâhın zengin bir kütüphanesi vardı ve içerisinde İslam dünyasına ait çok sayıda yazma eser muhafaza ediliyordu.

İslam dünyası için son derece değerli bu yazmalara XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen 1826-1828 Rusya-İnan Savaşı sırasında Erdebil'e giren Ruslar tarafından el konuldu. Bu olayın gelişimi şu şekilde gerçekleşti:

Rusya, 1826-1828 yılları arasında İnan'da iktidarda bulunan Kaçar Hanedanlığı ile Güney Kafkasya üzerinde ekonomik ve siyasi çıkarlar nedeniyle birtakım sorunlar yaşamıştı. 1826'da başlayan gerginlikler kısa sürede sıcak savaşa dönüştü. Ekim 1827'de Revan, Nahçıvan ve Karabağ gibi Türk şehirleri Rusların eline geçti. İlerlemeye devam eden Rus orduları ekim ayının ortalarında Tebriz'e, ocak

* Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, oguzhan0037@gmail.com ORCID:0000-0002-2396-6022

1 *Tiflisskiye Vedomosti*, sreda, Oktyabrya 3-go dnya 1828 goda, No: 14. (3 Ekim 1828, Çarşamba)

2 Aliyev Salih Muhammedođlu, "Erdebil", *TDV İA*, XI, s. 277.

ayında da Urmiya ve Erdebil'e girdiler. Ruslar bu başarılarını bir taraftan askeri ve siyasi çıkarlar elde etmek için kullanırken bir taraftan da İran şehirlerinde bulunan tarihi yazma eserlerin peşine düştüler. St. Petersburg'daki İmparatorluk Bilimler Akademisi'nde şarkiyat uzmanı olarak görev yapan Prof. Osip İvanoviç Senkovskiy, İran şehirlerinde doğu dünyasına ait çok sayıda yazma eser bulunduğunu tespit etmişti. Bu eserlerin Tebriz'de konuşlanmış olan Rus ordusu tarafından el konulup St. Petersburg'a getirilmesi için Genel Kurmay Başkanlığı'na bir mektup gönderdi. Genel Kurmay Başkanlığı ise Senkovskiy'in bu mektubunu Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı'na ilettili. Bu sırada kolordunun başında bulunan General Paskeviç³, konuyla ilgilenmeleri için emri altındaki subayları görevlendirdi. Söz konusu yazma eserler toplandıktan sonra Tiflis'e, oradan da imparatorluğun merkezi St. Petersburg'a götürüldü. Ayrıca St. Petersburg'da bulunan yazmaların bir kısmı Ahıska Erzurum ve Bayezid gibi Türk şehirlerinden götürülürken bir kısmı da 1829'da Feth Ali Şah tarafından hediye edilmek amacıyla gönderildi.

Prof. Senkovskiy ve Rusya Tarihindeki Yeri

Polonya kökenli ünlü Şarkiyatçı Prof. Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1858) Baltık ülkelerinden Litvanya'nın Vilen bölgesinde doğdu. Köklü bir ailede dünyaya gelen Osip İvanoviç küçük yaşlarından itibaren yabancı dil öğrenmeye başladı.⁴ Çocukluk döneminde Vilen Üniversitesi hocalarından G. E. Groddek'ten eski dil dersleri aldı. Burada Fizik ve Matematik Fakültesi ile Filoloji fakültelerini bitirdi. 1819 yılında pratik yapmak ve Türkçesini daha da geliştirmek için İstanbul'a geldi. 1819-1821 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Mısır'a seyahat ederek ileride Türk-Leh ilişkileri üzerine yazacakları için materyal topladı. Üniversitedeki hocaları sayesinde doğu dünyasına ilgi duyan Osip İvanoviç, 18 yaşlarında Arapça ve Farsça'dan Lehçe'ye çeviriler yapmaya başladı. Arapça ve Farsça'nın yanı sıra İtalyanca, Rumca ve Sırpça'yı da öğrendi.⁵

3 İvan Fyodoroviç Paskeviç (1782-1856), Polonyalı bir ailenin çocuğu olarak Poltava'da doğdu. St. Petersburg'ta askeri eğitimini tamamladıktan sonra orduya katıldı. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ve 1812 Vatan Savaşı'nda görev aldı. 1827'de Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı olarak tayin edildi. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı ve ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kolordu Komutanlığı vazifesini sürdürdü. 1827'de Revan Kontu unvanını alan Mareşal Paskeviç, 1831'de ortaya çıkan Polonya İşyanı'nı basturmak için Kafkasya'dan geri çağırıldı. 1832-1856 arasında Polonya Naibi olarak görev yaptı, 1849'da çıkan Macaristan İşyanı'nı bastırdı. 1856'da Varşova'da öldü. P. M. Maykov, "Paskeviç-Erivanskiy, Graf İvan Fyodoroviç, Svetleyşiy Knyaz Varşavskiy", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XIII, S. -Peterburg 1902, s. 333-346.

4 D. Korsakov, "Senkovskiy, Osip İvanoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XVIII, S. -Peterburg 1904, s. 316.

5 Y. Solovyev, *O. İ. Senkovskiy: Yego jizn i literaturnaya deyatelnost*, Obşestv. Polza, S. Peterburg 1891, s. 33-36.

Senkovskiy'in St. Petersburg yılları 1821'de başladı. Aynı yıl Dış İşleri Bakanlığı'nda çevirmen olarak göreve başlayan Senkovskiy, ertesi yıl ünlü oryantalist Prof. Hristian Martin Fren⁶'in karşısında verdiği sınavı başarıyla sonuçlandırdıktan sonra St. Petersburg Üniversitesi Arap ve Türk Edebiyatı Bölümü'ndeki Profesör kadrosuna atandı. 1847'ye kadar bu görevi sürdüren Prof. Senkovskiy Doğu dünyasına ait tarih, dil bilimi ve etnografya alanlarında çok sayıda eser ortaya koydu. 1828-1833 yılları arasında kitap, dergi ve gazetelerin basım aşamasında kontrollerin yapıldığı Rusya İmparatorluğu Sansür Bölümü'nde çalıştı. Sansür bölümünden ayrıldıktan sonra Fransızca'dan yaptığı çeviri yazıları Rusya'nın resmî yayınlarından *Russkaya Starina*'da basıldı. Kaleme aldığı yazılarında "Baron Brambeus" müstear adını kullanan Prof. Senkovskiy son yıllarında müzik, astronomi, kimya gibi alanlarla ilgilendi. 1856'da *Sm Oteçestva* adlı dergide haftalık "Listiki Barona Brambeusa" (Baron Brambeus'un Sayfaları) başlıklı yazılarını yayınlamaya başladı. Oldukça ilgi gören bu yazıları derginin baskı tirajını birkaç bin arttırdı. 1858'de ölümünden üç gün öncesine kadar dergideki yayın faaliyetlerini devam ettirdi.⁷

Prof. Senkovskiy'in, "Listiki Barona Brambeusa" başlığı ile yazdığı yazıları bir araya getirilerek 9 cilt halinde basıldı.⁸ Kazaklar, Kalmuklar, Uygurlar hakkında kaleme aldıkları ile Anadolu, Suriye ve Mısır'da gördükleri Senkovskiy'in bu eserine konuldu. Türk-Moğol tarihi, Avrupa Türkleri, Küçük Asya ve eski Mısır hakkında yazdıkları ise yine bu külliyyat içerisinde basıldı.⁹ Mısır ve Suriye seyahatleri ile Ortadoğu kültür tarihi üzerine yazdıkları da külliyyatın ilk cildinde yayınlandı.¹⁰

Senkovskiy'in bir başka önemli özelliği eserlerinden bazılarını Rusya Genel Kurmay Başkanlığı'nın ihtiyaçlarına binaen kaleme almasıdır. Mesela, 1826-1829 yıllarında Rus ordularının Kafkasya, İran ve Türkiye üzerine yaptıkları seferlerde Rus askerlerinin ihtiyaç duyduğu cep sözlüklerini hazırladı ve bunları iki cilt

6 Hristian Martin Fren (1782-1851) Almanya'nın Rostok şehrinde doğdu. Eğitim yıllarında doğu dillerine yoğunlaşan Fren, Arapça ve Farsça öğrendi. 1807-1815 arasında Kazan Üniversitesi, Doğu Dilleri Bölümü'nde çalıştı. 1815'te St. Petersburg'a gelerek Bilimler Akademisi'nde çalışmaya başladı. Fren, Rusya tarihi ve Rusya'nın eski sakinleri için zengin materyaller keşfederek bilim dünyasına önemli katkı sağladı. Bulgarlar, Hazarlar ve Yakutlar hakkında araştırmalar yaptı. İbn-i Fadlan Seyahatnamesi üzerinde çalıştı. "Fren, Hristian Daniloviç (Christian Martin von Frahn)", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XXI, S. -Peterburg 1901, s. 226-229.

7 Korsakov, agm., s. 317-323.

8 *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, C I-IX, St. Peterburg 1858-1859.

9 *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, C VII, Sanktpeterburg 1859, s. 3-146.

10 *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, C I, Sanktpeterburg 1858.

halinde yayınladı¹¹. Bu sözlük sınır ötesine geçen askerlerin ihtiyacını karşılayacak bir şekilde kısa cümlelerden oluşuyordu.¹²

İran'daki Yazma Eserler

İran'da bulunan yazmalar hakkında XVIII. yüzyıl başlarında hazırlanan bir tahrir defterinden bilgi öğrenmek mümkündür. Kafkasya üzerinde devam eden Osmanlı ve Rusya nüfuz mücadelesi neticesinde Osmanlı Devleti 1725 sonlarında Revan, Nahçıvan, Tebriz, Meraga ve Kirmanşah gibi Safevilere ait şehirlere hâkim oldu ve buralarda tahrir yaptırdı. İçerisinde Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin Türbesi'ne bağlı vakıf kayıtlarının bulunduğu mufassal bir evkaf defteri zamanımıza kadar ulaşmakla birlikte, söz konusu kayıtlar bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Defterin Şeyh Safiyüddin Türbesi vakıfları ile ilgili kayıtlarının 58. sayfasında yer alan kitap listesi sayesinde XVIII. yüzyıl başlarında türbedeki kitaplar ve bunların sayısı hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.¹³ Kayıtlardan öğrendiğimize göre kütüphanede 582 Kur'an ve Tefsir, 6 dinî ilimler, 11 tarih, 19 dîvân, 91 kütüb-i müteferrika ve konusu bilinmeyen 15 adet kitapla birlikte toplam 724 adet yazma bulunmaktaydı. Cilt sayısına göre ise toplamda 744 cilt kitap vardı.¹⁴ Erdebil'de bulunan bu yazmaların büyük kısmı Şah I. Abbas zamanında bir araya getirilerek Şeyh Safiyüddin Camii Kütüphanesi'ne konuldu.¹⁵ Osmanlı Devleti ise fethettiği yerlerde bulunan vakıf kütüphanelerine dokunmadığı gibi, bu eserlerin sayımını yaptırdı ve kataloglarını hazırlattı. Ayrıca kütüphanelerin düzenli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesini sağlamakla birlikte, kitapların alım-satımını da yasaklayarak onların uzun yıllar boyunca yerinde muhafaza edilmesini sağladı.¹⁶

11 O. Senkovskiy, *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah: Turetskiye razgovori*, C I-II, Sanktpeterburg 1854. (Kitabın ilk baskısı 1828 yılında yapılmıştır.)

12 Karşılıklı konuşmalar şeklinde hazırlanan sözlükte; “bu yol nereye çıkar? Orada arpa, buğday, yulaf bulunur mu? Bu orman sık mıdır? Osmanlı ordusu uzakta mıdır? Orada kaç bin asker vardır? şeklinde Türkçe ve Rusça sorular sorulmuş ve cevapları verilmiştir.” Bkz. Senkovskiy, *Karmannaya kniga dlya russkih voinov*, s. 7-10, 25.

13 Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde yer alan yazma eserlerin yer aldığı kısımlar Osman G. Özgüdenli tarafından yayınlanmıştır. [“Şeyh Safiü'd-din Erdebili'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 10, İstanbul (Eylül 2001), s. 43-56.]

14 Özgüdenli, agm., s. 56.

15 *Tiflisskiye Vedomosti*, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2. (11 Temmuz 1828, Çarşamba)

16 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, 1. Bs. , İstanbul 2013, s. 297; a.g.y, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere*, Timaş Yayınları, 1. Bs. , İstanbul 2014, s. 36.

Şeyh Safiyüddin Erdebili Türbesi'nde yazma eserlerin dışında İlhanlılar dönemi resmî evrakı bulunmaktaydı. Bu vesikalar arasında Sultan Olcaytu ve Ebu Said tarafından yayınlanan bazı fermanlar bulunmaktaydı. 1970 yılında türbenin mahzeninde keşfedilen vesikalar, bu tarihten itibaren muhtelif araştırmacılar tarafından çalışılarak ilim âlemine tanıtılmaya başlandı.¹⁷ Buna ilave olarak, türbede bulunan İlhanlılar ve Safeviler dönemine ait İran tarihinin sosyo-kültürel hayatı ile ilgili evrakın fihristi 2009'da Tahran'da basıldı.¹⁸

İran'daki Yazmaların Petersburg'a Götürülmesi

1826-1828 Rusya-İran Savaşı devam ederken Ruslar, İran şehirlerinde bulunan doğu dünyasına ait eserlerin peşine düştüler. Sınır meselesi ve savaş tazminatının yanı sıra ilmi eserlere de çok önem verdiler. St. Petersburg'da şarkiyat uzmanı olarak görev yapan Prof. Senkovskiy, bu eserlerin araştırılıp imparatorluğun merkezine getirilmesini sağlamak için Genel Kurmay Başkanlığı'na bir mektup yazdı. Genel Kurmay Başkanı Baron Dibiç¹⁹ ise bu mektubu bir üst yazı ile Müstakil Kafkasya Kolordusu Başkomutanı General Paskeviç'e gönderdi. O da yazıyı inceledikten sonra Prof. Senkovskiy'in Fransızca kaleme aldığı bu mektubu diplomatik görev için bölgede bulunan A. S. Griboyedov²⁰'a havale etti. Meşhur

- 17 Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 1-2.
- 18 İmadüddin Şeyhül-Hükemâ-yı, *Fihrist-i isnâd-ı buk'e-i Şeyh Safiyüddin Erdebili*, Kitabhane, Müze ve Merkez-i İsnad-ı Meclis-i Şura-yı İslami, Tahran 2009, (İngilizce kitap adı: *The documents of Shaikh Safi Ardabili's tomb*)
- 19 İvan İvanoviç Dibiç-Zabalkanskiy (1785-1831), Polonya-Grosleype'de doğdu. 1801 yılında geldiği St. Petersburg'da aldığı eğitiminin ardından Semenovskiy Alayı'nda göreve başladı. 1812 Vatan Savaşı'nda Napolyon ordusuna karşı savaştı. 1813'te Tuğgeneralliğe yükselen Dibiç, 1815'te Birinci Ordu Kurmay Başkanlığı'na getirildi. 1818'de Korgeneralliğe terfi etti ve 1823-1824 yıllarında Genel Kurmay Başkanı Vekili oldu. 1824'te Bakanlar Kurulu Üyeliği ve Genel Kurmay Başkanlığı'na atandı. 1829'da Balkanlarda bulunan Hareket Ordusu Başkomutanlığı'na tayin edildi. Aynı yıl Mareşalliğe terfi eden Dibiç, Balkanları aşarak Edirne'ye kadar ilerledi. Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'ya geri döndü. 1831 yılında Polonya İsyanı'nın çıkması üzerine I. Nikolay tarafından isyanı bastırmak üzere göreve çağırıldı. Polonya'da 29 Mayıs 1831 gecesi Pultuska yakınlarında hayatını kaybetti. "Dibiç, Fon (Iogann-Karl-Fridrih-Anton) İvan İvanoviç", *Biografışeskiy Slovar: Vışiye Çini Rossıyskoy İmperii*, Ed. E. L. Potemkin, I, Moskva 2017, s. 499-500.
- 20 Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov (1795-1829) Moskova'da orta çapta bir asilzadenin oğlu olarak dünyaya geldi. Griboyedov, ünlü Rus oyun yazarı, şair ve devlet adamıydı. 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın protokollerinin hazırlanmasında önemli rol oynadı. Revan ve Nahçıvan'ın Rusya'ya bırakılması Griboyedov'un diplomatik başarısının bir sonucuydu. İran'daki Ermenilerin yeni oluşturulan Ermeni Vilayeti'ne göç ettirilmesinde aktif rol oynadı. Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'nın Tahran Büyükelçisi

şarkiyatçı Prof. Senkovskiy söz konusu mektubunda, cehaletin kapladığı karanlığa rağmen Sardarabad, Revan, Nahçıvan, Tebriz, İsfahan, Tahran, Reğd, Meşhed, Merv ve Herat gibi İran şehirlerinin kütüphanelerinde doğunun en değerli Arapça, Farsça ve Ermenice yazmalarının mevcut olduğunu belirtiyordu. İngiltere, Prusya ve Fransa'nın, elçiler ve ajanlar aracılığıyla boş yere İstanbul, Şam ve Bağdat kütüphanelerinde bu tür eserleri aradıklarını vurguluyordu. Senkovskiy, bu kitapların el konularak St. Petersburg'a taşınmasını talep etti; hatta bu eserlerin İran'dan talep edilen savaş tazminatının bir kısmına karşılık sayılmasını istedi.²¹ Senkovskiy'in planına göre kitaplar Şarkiyat Enstitüsü'ne getirilecek ve bu sayede Rusya'daki doğubilim çalışmaları için muazzam bir kaynak temin edilmiş olacaktı.

Abbas Mirza ile yapılan görüşmelerin sonuç vermemesi üzerine Paskeviç görüşmeleri yarıda kesip tekrardan savaşı başlattı. Bu olayın ardından derhal ileri harekate geçen Rus ordusu 15 Ocak 1828'de Urmiya'yı ele geçirdi. İngilizlerin bir takım diplomatik engellemelerine rağmen 25 Ocak 1828'de General Suhtelen²² komutasındaki Rus ordusu Erdebil'e girdi. Safevilerin atası Şeyh Safiyüddin ve hanedanın kurucusu Şah İsmail'in mezarı Erdebil şehrinde bulunuyordu. Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde değerli eşyalar bulunmakla birlikte buradaki kütüphanede İslam dünyasına ait paha biçilmez yazma eserler de saklanmaktaydı.²³

General Suhtelen, kendisine verilen emir doğrultusunda hareket ederek Erdebil'deki Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde bulunan doğunun paha biçilmez kıymetteki yazmalarını sandıklara koyarak önce Tiflis'e, oradan da St. Petersburg'a göndermek istedi. Ancak buradaki mollaların itirazları üzerine Rus yetkililer eserlerin kopyaları alındıktan sonra Erdebil'e geri gönderileceğini vaad ettiler.²⁴

---

olarak tayin edildi. 1829'da Tahran'daki görevinin başındayken ortaya çıkan bir isyan sonucunda öldürüldü. İ. K. Yenikolopov, *Griboyedov v Gruzi*, İzdatelstvo Zarya Vostoka, Tbilisi 1954, s. 1-65.

21 "Predpisaniye gen. Paskeviça A. S. Griboyedovu, ot 27-go dekabrya 1827 goda, No: 816", *AKAK*, Belge No: 536, C VII, Tiflis 1878, s. 582.

22 Graf Pavel Petroviç Suhtelen, (1788-1833) Hollandalı bir ailenin üyesi olarak St. Petersburg'da doğdu. Askeri okullardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya girdi. 1808-1809'da Rusya-İsveç Savaşı ve 1808-1812 Osmanlı-Rus Savaşlarına katıldı. 1812 Vatan Savaşı'nda Fransızlara karşı önemli başarılar kazandı. 1826-1828 Rus-İran Savaşı ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda görev yaptı. Abbasabad, Sardarabad ve Revan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynadı. Ocak 1828'de Erdebil'i işgal eden Rus ordusunun komutanıydı. I. Nikolay tarafından 1830'da Orenburg Valisi olarak tayin edildi. 1833'de burada öldü. "Suhtelen, Graf Pavel Petroviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, S. Peterburg 1912, s. 207-211.

23 Aleksandr Petroviç Şerbatov, *General-feldmarşal knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, C III, S. -Peterburg 1891, s. 65-69.

24 "Raport gen.-l. gr. Suhtelena 2-go gen. Paskeviçu, ot 9-go fevralya 1828 goda.-Ardebil. Sekretno", *AKAK*, Belge No: 547, C VII, Tiflis 1878, s. 589.

General Suhtelen konuyla ilgili olarak 24 Şubat 1828'de Paskeviç'e yazdığı raporda Erdebil'deki mollalar aracılığıyla çok sayıda kitap buldurduğunu bildirdi. Bununla beraber İran yetkilileriyle yaptığı görüşmede; "Şah'ın bu kitapları İmparatora hediye etmesi durumunda, majestelerinin çok sevineceğini" söyledi.²⁵

25 Nisan 1828'de General Çernişev²⁶, Paskeviç'e yazdığı mektubunda, Erdebil kütüphanelerindeki Doğu dillerine ait nadir eserler, tablolar ve diğer kıymetli eşyaların dikkatli bir şekilde Genel Kurmay Başkanlığı'na ulaştırılmasını istedi. Yukarıda ifade edildiği gibi eserler kopya edildikten sonra İran'a geri gönderilmek koşuluyla buradan götürülmüştü. Ancak daha sonra yaşanan hadiseler Rusya'nın İran'dan götürdükleri eserlerin orijinallerini geri verme niyetinde olmadığını ortaya koydu. General Çernişev, Paskeviç'e yazdığı mektubunda Kaçarların kitapların geri gönderilmesi konusunda ısrar etmeleri durumunda onlara münasip bir bahane bulmasını (örneğin kitapların kopya edilmesinin çok uzun zaman alacağını söylemek gibi) ve böylece bu kıymetli eserlerin iadesini engellemesini istedi.²⁷ 6 Haziran 1828'de Paskeviç'in Çernişev'e verdiği bilgiye göre İran'daki Rus ordusunun ele geçirdiği eşyalar ve kütüphanelerdeki yazma eserlerin Tiflis Askeri Valiliği'ne gönderildiği ve oradan Moskova ile St. Petersburg'a taşındığı anlaşılmaktadır. St. Petersburg'a götürülenler arasında, Erdebil'deki bütün yazmalar, 7 adet top, bir kaç tüfek, Abbas Mirza'nın çadırı, Abbas Mirza'nın Ucan'daki (günümüzde Ermenistan sınırlarında bir şehir) yazlık sarayında ele geçirilen iki adet tablo yer almaktaydı. Abbas Mirza'nın Tebriz'de ele geçirilen tahtı ise Moskova'ya götürüldü.²⁸

25 "Raport gen.-l. Gr. Suhtelena 2-go gen. Paskeviçu, ot 24-go fevralya 1828 goda.- Mestečko Dede-begli", *AKAK*, Belge No: 558, C VII, Tiflis 1878, s. 601-602. Bu konuyla ilgili Şerbatov'un eserinde yeteri kadar bilgi mevcuttur. Burada General Suhtelen'in Şeyh Safiyüddin Camii'nden buldurduğu kitaplardan bahsedilmektedir. Paskeviç ona bu kitapları toplatmasını ve kopya edilmek üzere Rusya'ya götürülmesini emrediyor. Şerbatov, *a.g.e.*, s. 87.

26 Aleksandr İvanoviç Çernişev (1785-1857) asil bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Askeri ve diplomatik alanlardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya giren Çernişev, 1812 Vatan Savaşı'nda görev aldı. 1826'da I. Nikolay tarafından Dekabrist İsyanı'na katılanların araştırılması için kurulan komisyonun üyeliğine getirildi. 1827'de Graf (Kont) ünvanı aldı. Aynı yıl içinde Genel Kurmay'da görev aldı ve Savaş Bakanlığı'na tayin edildi. Bu görevini 1852'ye kadar devam ettirdi. "Çernişev, Aleksandr İvanoviç", *Biograficeskiy Slovar: Visşiyе Çinu Rossiyskoy Imperii*, Ed. E. L. Potemkin, III, Moskva 2017, s. 450.

27 "Otnеşeniya gr. Çernişeva k gr. Paskeviçu, ot 25-go aprelya 1828 goda, No: 836", *AKAK*, Belge No: 581, C VII, Tiflis 1878, s. 615.

28 "Toje, k gr. Çernişevu, ot 6-go iyunya 1828 goda, No: 181", *AKAK*, C VII, Belge No: 606, s. 634-635; *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2. (11 Temmuz 1828, Çarşamba)

Rusya’da bulunan İran’a ait yazmaların bir kısmı ise 1829’da Tahran’da bulunan Rus elçisi Griboyedov’un öldürülmesinden sonra, özür beyan etmek için Rusya’ya giden Prens Hüsrev Mirza’nın Çar I. Nikolay’a hediye ettiği kitaplardan oluşmaktadır. Türkmençay Antlaşması ile Revan Hanlığı’nın Rusya’ya bırakılması, İran’da büyük rahatsızlığa neden olmuştu. Hanlığın Rusya’ya bırakılmasının ardından Ermeni Vilayeti oluşturulma kararı, bu rahatsızlığı daha da artırdı. Griboyedov’un Türkmençay Antlaşması’nda gösterdiği diplomatik başarı ise İran tarafının dikkatinden kaçmadı ve bundan dolayı Griboyedov Tahran’a elçi tayin edilmesinden itibaren halkın kin ve nefretini üzerine çekti. Şah’ın sarayındaki harem ağalarından Yakup isminde biri ve saraydan kaçan bazı Ermeni ve Gürcü cariyelerin Ocak 1829’da Griboyedov’a gelerek Rusya Büyükelçiliği’ne sığınmaları büyük bir infiale neden oldu. Yapılan tüm çağrılara rağmen elçiliğe sığınanların teslim edilmemesi üzerine binayı saran halk, Griboyedov ile birlikte elçiliği koruyan tüm askerleri öldürdü.²⁹ Bu olay savaştan daha yeni çıkmış olan Rusya ve İran arasında büyük bir kaosa sebep oldu.³⁰ Yeni bir savaşın tetikleyicisi olabilecek bu hadisenin üzerine perde çekmek ve iki ülke arasındaki gerginliği hafifletmek adına özür beyanında bulunmak için İran hükümdarı Feth Ali Şah bizzat oğlu Hüsrev Mirza’yı değerli hediyelerle birlikte ve kalabalık bir heyet eşliğinde St. Petersburg’a gönderdi. İşte söz konusu yazma eserler bu sırada Rusya’ya götürülerek 17 Ekim 1829’da İmparatorluk Sarayı’na hediye edildi.³¹

Ünlü Şarkiyatçı (Vostokoved) Doktor Hristian Martin Fren, İran’dan gelen heyetin getirdiği eserleri inceleyerek bunların listesini hazırladı. 19 Ekim 1829’da Fren’in Saray Kütüphanesi’ne kaydettiği eserler şunlardır:³²

I. Nesirler

1. *Gifiz Yazması (Letopis Gifiza)*: XV. yüzyıl başlarına ait olan eser dünya tarihi hakkındadır. Eserin bir bölümünde Hz. Peygamber’e kadar olan tarihi olaylar işlenmiştir. Bir başka bölüm ise Hz. Peygamber’den 1258’e kadar olan tarihi ihtiva etmektedir.
2. *Şiraznâme*,

29 A. Berje, “Smert A. S. Griboyedova”, *Russkaya starina*, C VI, No: 8, (Ağustos 1872), s. 166-167.

30 David M. Lang, “Griboedov’s Last Years in Persia”, *The American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No: 4, (Dec., 1948), s. 323-329.

31 RGIA, F. 733, Op. 15, D. 110, L. 1a.

32 RGIA, F. 733, Op. 15, D. 110, L. 6a-7a.

3. *Zafernâme*: Şerafeddin Ali Yezdi'ye ait olan eser, Timur dönemi tarihini anlatmaktadır. Fransız Şarkiyatçı Petit de La Croix (1653-1713) tarafından tercüme edilmiştir.
4. *Şehinşahnâme*: Safevî Hanedanı'nın kurucusu Şah İsmail'in Slavlarla ilgi faaliyetlerinin tarihini anlatmaktadır.
5. *Ahlâk-ı Muhsinî*: Hüseyin el-Kaşifî'nin ahlâka dair Farsça kaleme aldığı eseridir. Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebu'l Muhsin Mirza adına yazılmıştır.

II. Dîvânlar

6. *Şahnâme*: Firdevsî'nin eski İran efsaneleri üzerine kurulu destanıdır.
7. Enverî'nin *Dîvânı*: Enverî, XII. yüzyılda yaşamış olan meşhur İran şairlerinden biridir.
8. Senaî'nin *Dîvânı*: XII. yüzyılda özellikle tasavvuf edebiyatı alanında eserler vermiş olan meşhur İran şairlerindedir.
9. Sâdî'nin *Dîvânı*,
10. Sâdî'nin *Gülüstan ve Bostan*,
11. Emir Hüsrev Dehlevî'nin *Dîvânı*,
12. Dehlevî'nin *Duvalran ve Hızır Han* adlı eseri,
13. Hafız'ın *Dîvânı*,
14. Tus şehrinde Azerî'nin şiirleri,
15. Abdurrahman Câmî'nin *Dîvânı*,
16. Abdurrahman Câmî'nin *Subhatü'l-ibrâr* (İyilerin Tesbihi) adlı eseri,
17. Ali Şir Nevâî'nin Çağatayca yazılmış *Dîvânı*,
18. Kible hakkında yazılmış şiirler külliyyatı veya Feth Ali Şah'ın yapıtı olan *Dîvân*.

1826-1828 Savaşı'nda İran'dan Rusya'ya götürülen eserlerle ilgili Türkmençay Antlaşması'na herhangi bir madde konulmamakla birlikte, onların İran'a iadesiyle ilgili de bir kayda rastlayamadık.

Osmanlı-Rus Savaşlarında Götürülen Yazmalar

Ruslar 1826-1828 Rusya-İran Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti ile giriştikleri 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ele geçirdikleri Türk şehir ve kalelerindeki

yazma eserlerle de alakadar oldular. Savaş sonunda İran'a büyükelçi tayin edilen A. S. Griboyedov, Bayezid'e giren kayınpederi Tuğgeneral Knyaz Çavçavadze'nin buradan çok sayıda yazma eser ele geçirdiğini haber aldı. Griboyedov bu eserlerin muhafazası ve Rusya Bilimler Akademisi'ne gönderilmesiyle ilgili 30 Ekim 1828'de Kolordu Komutanı Paskeviç'e şu mektubu gönderdi:

“Kayınpederim (Çavçavadze) Bayezid'te birkaç yazma eser ele geçirdi. Bu eserlerin imparatorluk kütüphanesine gönderilmesine engel olunuz. Çünkü burada bulunanlar bu eserlerin okuma yazmasından anlamıyorlar. Fakat Bilimler Akademisi'ndeki Prof. Fren ve Senkovskiy onları en iyi şekilde kullandıkları değerlendirilebilirler.”³³

Görüldüğü gibi Griboyedov, Prof. Fren ve Senkovskiy'in Doğu dillerini iyi bildikleri ve bu yazmaları en iyi değerlendirebilecek isimler olduklarına vurgu yapmaktadır. Bu belgede Bayezid'ten götürülen yazmaların isimleri verilmemiştir. Ancak bunları tercüman olarak burada bulunup eserleri inceleyen Abbas Kulu Ağa Bakihanov'un verdiği bilgilerden öğrenebiliyoruz. Aralarında divân ve sözlüklerin de yer aldığı edebiyat, tarih, coğrafya ve din bilimleri alanlarına dair toplam 45 kitap Bayezid ve Erzurum kütüphanelerinden toplanmıştı. Bunların sekizi ise Bayezid'tendi.³⁴ Bu bilgiyi Genel Kurmay Başkanlığı'nın Eğitim Bakanlığı'na hitaben yazdığı 2181 no'lu, 21 Aralık 1829 tarihli ve Graf Çernişev imzalı resmî belge ile doğrulayabiliyoruz. Burada Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı Graf Paskeviç'in St. Petersburg'a 45 adet yazma eser gönderdiği ifade edilmektedir. Saray Kütüphanesi'ne kaydedilmek üzere gönderilen bu yazmaların sekizi Bayezid kütüphanesinden, bir tanesi de Ahıska'dan alınmıştı. Belgede geçen ifadeye göre, geriye kalan 36 adet yazma, Dağıstan ve Erzurum'dan satın alınarak elde edilmiş ve bu şekilde toplanan 45 yazma Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderilmişti.³⁵ Yine bu yazmaların incelenmesi ve tasnif edilerek kütüphane kataloglarına kaydedilmesi için Prof. Fren ile Prof. Senkovskiy görevlendirildi.³⁶

Yukarıdaki bilgiye ilave olarak, 1829'da Bayezid ve Erzurum'dan toplanan yazmaların adları *Tifliskiye Vedomosti* gazetesinin 46. sayısında (1829) da basıldı.

33 “Pismo n. s. Griboyedova k gr. Paskeviçu, ot 30-go oktyabrya 1828 goda. – Tavriz.”, *AKAK*, Belge No: 769, C VII, 1878, s. 770. (*AKAK*, VII. ciltte yer alan bu belgede Griboyedov'un adı sehven n. s. Griboyedov olarak yazılmış. Doğrusu a. s. olmalıydı. Bkz Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov)

34 A. K. Bakihanov, *Soçineniya, Zapiski, Pisma, İzdatelstvo* Elm, Baku 1983, s. 278-280.

35 RGIA, F. 733, Op. 15, D. 108, L. 1a-1b.

36 RGIA, F. 733, Op. 15, D. 108, L. 4a-4b.

Bahsi geçen eserler şunlardır:³⁷

Erzurum ve Bayezid'den götürülen eserler;

1. Eski bir İncil (Arapça)
2. *Şerhü'l-Kameriyye*, açıklamalar: Cibali
3. *Mutavvel*, açıklamalar: Saadeddin
4. Ritorik hakkında *Şemsiyye*'ye açıklamalar
5. Çağatayca sözlük. (Tarih yok)
6. Farhang, Farsça sözlük. 2 cilt (Hicri 1155, İstanbul)
7. *Hayru'l Mantuk*, (Arapça sözlük)
8. Abdülhalik Maaruf. *Kenz'ül Lügat*, (Arapça sözlük)
9. Kadı Ahmed'in Eski İran ve Arabistan tarihinin üçüncü ve dördüncü kısmı. (Arapça)
10. *Hülasatü'l Ahbar*
11. Ali Şîr Nevâî, *Târîh-i Mülûk-i Acem*
12. Vâkidi'nin Arap fetihleri hakkındaki eseri (Arapçadan Türkçeye tercüme)
13. Aynı eserin üçüncü ve dördüncü kısımları
14. *Derbend-nâme* (Hicri 1099, Tatarca), (eski)
15. *Derbend-nâme*'nin bir başka nüshası (yeni tarihli)
16. *Derbend-nâme*'nin Farsça'ya tercüme edilmiş bir nüshası
17. Mirza Mehdihan'ın *Nadir Şah Tarihi*
18. Abdullah b. Fazdullah Vassaf, *Tarih-i Vassaf*, (İran'ın Moğol dönemi tarihini anlatır. Moğol Hanı Mengü'nün ölümüyle başlayan eser, Kubilay, Temür Olcaytu'nun cülusları ve İlhanlı tarihi hakkında ana kaynaklardandır.)
19. Gaffârî'nin, *Nigaristan* adlı eseri
20. Nazmizâde, *Tarih-i Timurlenk*, Hicri 1142, İstanbul
21. İskender Münşî, *Cihan-ârâ* (*Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbasi*) (Şah Abbas dönemi tarihi hakkında.)

37 *Tiflisskiye Vedomosti*, Pyatnitsa, Noyabrya 15-go dnya 1829 goda, No: 46. (15 Kasım 1829, Cuma)

22. Mustafa Sami, Hüseyin Şakir ve Vakanüvis Suphi Mehmed Efendi, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Suphi*, İstanbul Hicri 1198 (1783-1784)
23. *Tarih-i Peçevî*
24. Mehmed b Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l ahhâr*
25. Ömer İbnü'l-Verdî, *Haridatü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib*
26. Zekerriyya b. Muhammed el-Kazvini, *Acâibü'l-mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*.
27. Sâdî Şirâzî, *Bostan*
28. *Bostan Şerhi*
29. Sâdî Şirâzî, *Gülîstan*, Hicri 656.
30. Aynı eserin diğer nüshası
31. Aynı eserin üçüncü nüshası
32. Camii'nin *Dîvân'ı*
33. Aynı eserin diğer nüshası
34. Şah Riyâzî'nin *Dîvân'ı*
35. Fayza'nın şiirleri
36. Şeyh Attar'ın *Pend-i Attar* adlı eseri
37. Aynı eserin diğer nüshası
38. Vâiz-i Kâşifi, *Envâr-ı Süheyli*
39. Nizâmî, *İskendernâme*
40. *Kitâb-ı Hâkânî*, (Arapça)
41. Gıyaseddin Cemşid b. Mesud el-Kâşî, *Miftahü'l-hisâb*, (*Miftahü'l-hüссâb fi'İlmi'l-hisâb*) (Aritmetiğin anahtarı) (tam sayıların kökünü alma ve ondalık kesirler hakkında)

St. Petersburg'daki Rusya Devleti Tarih Arşivi'nde (RGIA) bulunan bir başka belgeye göre, Rusların Ahıska'dan topladıkları bazı yazmaları Çar I. Nikolay'ın kütüphanesine götürdükleri anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili 18 Temmuz 1829 tarihli belgeye göre, Ahıska Kalesi'nde bulunan Ahmed Paşa Camii'ndeki yazmalar St. Petersburg'a taşınarak Erdebil'den gelen yazmalarla birlikte İmparatorluk Sarayı Kütüphanesi'ne kaydedildi.³⁸ Ruslar Ahıska'ya girdiklerinde

³⁸ RGIA, F. 733, Op. 15, D. 111, L. 1a-1b.

burada tercüman olarak bulunan Abbas Kulu Ağa Bakihanov'un verdiği bilgiye göre kütüphanede 300 kitap ve üç Kur'an-ı Kerim vardı.³⁹

Sonuç

Ruslar, 1826-1829 yıllarında Kafkasya, İran ve Osmanlı sınırında ele geçirdikleri şehirlerde bulunan yazma eserlere ilgi duymuşlar ve buralardan topladıkları yazmaların dikkatli bir şekilde St. Petersburg'a götürülmesi için özel bir gayret sarf etmişlerdir. 1828'de Erdebil'e giren Ruslar Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde el koydukları bir miktar kitap, Ahıska'dan ele geçirdikleri 145 yazma eser ve daha sonra Erzurum ile Bayezid kütüphanelerinden aldıkları 45 adet yazmayı alıp götürmüşlerdir. Rusya'nın Tahran Büyükelçisi A. S. Griboyedov'un bir isyan sırasında öldürülmesi üzerine Feth Ali Şah iki ülke arasındaki gerginliği azaltmak için St. Petersburg'a bir heyet göndermiş ve bu sırada 18 adet değerli yazmayı hediye olarak vermiştir. Rusya'nın savaş sırasında el koyduğu eserlerin daha sonraki yıllarda iadesini yapmaması ile İran ve Türkiye kendi kültür zenginliğinin bir kısmını kaybetmiştir.

St. Petersburg Üniversitesi'nde görev yapan Prof. Senkovskiy, İslam dünyasına ait olan bu yazmalara dikkat çekerek imparatorluğun merkezine taşınmasında büyük bir rol oynamıştır. 1828-1829 yıllarında Rus ordularının Kafkasya, İran ve Türkiye üzerine yaptıkları seferlerde askerlerin ihtiyacı için cep sözlükleri hazırlamıştır. Bu durum XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'da gerçekleşen Rus askeri hareketlerinin şarkiyat alanında çalışmalar yapan ilim adamları ile irtibatlı olarak yapıldığını göstermektedir. Senkovskiy'in ilmî faaliyetleri Rusya'daki doğubilim veya şarkiyatçılık olarak adlandırılan bilim dalının gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Böylece Rusya İslam dünyasına ait yazma eserler bakımından zengin bir ülke haline gelmiştir.

Erdebil, Ahıska, Erzurum ve Bayezid'den götürülen eserler günümüzde St. Petersburg'daki Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde (İVR RAN), St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nin Yazma Eserler Bölümü ile Rusya Milli Kütüphanesi'nin Yazma Eserler Bölümü'nde (RNB OR) ve Ermitaj Müzesi'nin depolarında muhafaza edilmektedir. Bu yazmaları ilgili kütüphanelerin kataloglarından takip etmek mümkündür.

39 St. Petersburg'a gönderilen 148 adet kitabın adı Bakihanov'un eserinde verilmiştir. Bkz. Bakihanov, *age.*, s. 270-278; Ahmed Niyazov da bunları makalesinde yeniden yayınlamıştır. (a.g.y., "Ahıska Ahmediye Kütüphanesi", *Medeniyet, Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, II/2, 2016, s. 35-42.)

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri - Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv (Rusya Devleti Tarih Arşivi - RGİA)

RGİA, F. 733, Op. 15, D. 108, L. 1a-1b.

RGİA, F. 733, Op. 15, D. 110, L. 6a-7a.

RGİA, F. 733, Op. 15, D. 108, L. 4a-4b.

RGİA, F. 733, Op. 15, D. 111, L. 1a-1b.

Gazeteler

Tiflisskiye Vedomosti, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2. (11 Temmuz 1828, Çarşamba)

Tiflisskiye Vedomosti, sreda, Oktyabrya 3-go dnya 1828 goda, No: 14. (3 Ekim 1828, Çarşamba)

Tiflisskiye Vedomosti, Pyatnitsa, Noyabrya 15-go dnya 1829 goda, No: 46. (15 Kasım 1829, Cuma)

Basılmış Resmi Belgeler ve Araştırma Eserler

Akti, Sobrannıye Kavkazskoyu Arheografiçeskiy Komissiyeyu. Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago (AKAK), Ed. Adolf Berje, C VII, Tiflis 1878.

Bakihanov, A. K., *Soçineniya, Zapiski, Pisma, İzdatelstvo Elm*, Baku 1983.

Berje, A., “Smert A. S. Griboyedova”, *Russkaya starina*, C VI, No: 8, (Ağustos 1872), s. 166-167.

“Çernısev, Aleksandr İvanoviç”, *Biografiçeskiy Slovar: Vısşıye Çim Rossiyskoy İmperii*, Ed. E. L. Potemkin, III, Moskva 2017, s. 450.

“Dibiç, Fon (İogann-Karl-Fridrih-Anton) İvan İvanoviç”, *Biografiçeskiy Slovar: Vısşıye Çim Rossiyskoy İmperii*, Ed. E. L. Potemkin, I, Moskva 2017, s. 499-500.

Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, 1. Bs. , İstanbul 2013.

_____, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere*, Timaş Yayınları, 1. Bs. , İstanbul 2014.

“Fren, Hristian Daniloviç (Christian Martin von Frahn)”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XXI, S. -Peterburg 1901, s. 226-229.

Korsakov, D., "Senkovskiy, Osip İvanoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XVIII, S. -Peterburg 1904, s. 316-325.

Lang, David M., "Griboedov's Last Years in Persia", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No: 4, (Dec., 1948), s. 317-339.

Maykov, P. M., "Paskeviç-Erivanskiy, Graf İvan Fyodoroviç, Svetleyşiy Knyaz Varşavskiy", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XIII, S. -Peterburg 1902, s. 333-346.

Muhammedođlu, Aliyev Salih, "Erdebil", *TDV İA*, XI, s. 276-277.

Niyazov, Ahmed, "Ahıska Ahmediye Kütüphanesi", *Medeniyet, Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, II/2, 2016, s. 27-46.

Özgüdenli, Osman G., "Şeyh Safiu'd-din Erdebil'inin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 10, İstanbul (Eylül 2001), s. 43-56.

_____, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Senkovskiy, O., *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah: Turetskiye razgovori*, C I-II, Sanktpeterburg 1854.

Sobranniye soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa), C I-IX, St. Peterburg 1858-1859.

Solovyev, Y., *O. İ. Senkovskiy: Yego jizn i literaturnaya deyatelnost*, Obşestv. Polza, S. Peterburg 1891.

"Suhtelen, Graf Pavel Petroviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, S. Peterburg 1912, s. 207-211.

Şerbatov, Aleksandr Petroviç, *General-feldmarşal knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, C III, S. -Peterburg 1891.

Yenikolopov, İ. K., *Griboyedov v Gruzii*, İzdatelstvo Zarya Vostoka, Tbilisi 1954.

